

Muziek in de Sovjet-Unie

Door Drs. Kees Wissen

Voorspel

Hoewel de klassieke muziek in Rusland zich pas na 1800 echt ging ontwikkelen, haalde het land al zeer snel de achterstand in. Vooral de stichting van de twee muziekopleidingen in Moskou en St. Petersburg halverwege de 19^e eeuw gaf hieraan nog een extra stimulans. Met deze muziekscholen ontstonden er ook twee stromingen in de muziek. Enerzijds was er de nationaal Russische stroming vanuit St. Petersburg, met componisten als Moussorgsky en Rimsky-Korsakov als belangrijkste vertegenwoordigers. In Moskou was de blik meer op het Westen gericht. Tsjaikovsky was de belangrijkste componist van deze stroming.

Met de overgang naar de 20^e eeuw werd het onderscheid tussen beide groepen kleiner, al bleven ze wel bestaan. Zo was Glazunov nog nationaal gericht, maar de jonge Rachmaninov was meer Westers georiënteerd. Daarnaast was er grote belangstelling voor de grote vernieuwingen die de muziek na 1900 met zich meebracht. Componisten als Debussy, Reger en Schoenberg worden uitgenodigd naar Rusland te komen. Prokofjev en Stravinsky laten al in hun conservatoriumjaren zien dat zijn grote belangstelling hebben voor vernieuwende tendensen. De belangrijkste 'moderne' Russische componist uit deze jaren is Alexander Scriabin, die met zijn experimentele pianomuziek en orkestwerken veel teweegbrengt. De politieke interesse van de meeste componisten is niet heel groot, maar ook niet geheel afwezig. Zij hebben hun bedenkingen tegen het absolute tsarenregime, vooral omdat het hun vrijheid als kunstenaar regelmatig beknot. Daarom staan de meesten niet afwijzend tegen de revolutionaire ideeën die zich rond de eeuwwisseling ontwikkelen. Het bloedbad van januari 1905 in Petersburg, waarbij de soldaten van de tsaar talloze burgers tijdens een protestbijeenkomst doden, maakt diepe indruk. Er wordt een petitie opgestart die ook door componisten als Glière, Rachmaninov en Rimsky-Korsakov wordt ondertekend. In 1906 richten Tanayev en Glière in Moskou een volksconservatorium op waar iedereen met muzikaal talent, ongeacht zijn afkomst of financiële situatie, wordt toegelaten. Dit initiatief vindt in andere steden navolging.

Lunartsjarsky

De februari-revolutie van 1917 gaat vrij ongemerkt aan de muzikale wereld van Rusland voorbij. Theaters en concertzalen organiseren gewoon hun voorstellingen en ook de conservatoria blijven lesgeven. Veel groter zijn de beroeringen tijdens de revolutie van oktober van dat jaar. Al op 26^e van die maand wordt Anatol Lunartsjarsky benoemd tot volkscommissaris voor openbare educatie. Lenin heeft naar hem twee belangrijke opdrachten wat betreft kunst: het moet goedkoper en het hele volk moet er van kunnen profiteren. Voorlopig had Lenin geen tijd om zich intensief met de kunst en cultuur van zijn land te bemoeien. Vlak na de revolutie brak een bloedige burgeroorlog waarin hij pas enkele jaren later de overwinning behaalde. En aan de bittere armoede, die daarna in het land heerste en die hij met zijn eerste vijfjarenplan en een beperkte economische liberalisering probeerde te beteugelen, had hij zijn handen vol.

Een van de eerste dingen die Lunartsjarsky op muziekgebied deed was het nationaliseren van alle muzikale instellingen zoals orkesten, conservatoria, concertzalen en operatheaters. Deze stelde hij open voor alle publiek. Hij verlaagde de prijzen drastisch en arbeiders konden via de fabrieksleiding aan vrijwel gratis kaartjes komen. Musici kregen een (laag) salaris als staatsambtenaar. Op deze manier werden de zalen gevuld met een geheel nieuw publiek dat absoluut niet gewend was aan de etiquette van het concertleven, hetgeen regelmatig tot problemen en conflicten leidde. Maar de belangstelling was groot en het aantal concerten

nam enorm toe. Lunartsjarsky bemoeide zich slechts zeer beperkt met het repertoire. Hij had zijn bedenkingen tegen de muziek uit de 19^e eeuw, omdat dat te zeer met het voormalig tsarenregime was verbonden, maar gezien de populariteit ervan verbood hij het niet. Hij was een groot voorstander van de muziek van de avant-garde, omdat hij vond dat componisten zich vrij moesten kunnen ontplooiën. Er ontstond zelfs een Organisatie voor Moderne Muziek (ASM, Assosiatsija Sovremennoi Muzyki). Componisten experimenteerden met twaalftoonsmuziek en zelfs kwarttoontechnieken. Wel wilde hij dat ook de vernieuwende muziek in het teken stond van de arbeidersstaat en toegankelijk moest zijn voor iedereen. Daarnaast streefde hij naar een vorm van echte Sovjet-muziek. Enerzijds propageerde hij de volksmuziek, omdat dat juist de muziek van de arbeider was. Deze stroming organiseerde zich in 1929 in de Russische Associatie voor Proletarische Muziek (RAPM). Anderzijds drong hij aan op muziek die de communistische heilstaat verheerlijkte. Zo ontstond veel muziek die op volksmelodiën was gebaseerd, maar ook composities met een politiek propagandistische inhoud.

Lunartsjarsky was beperkt voorstander van het overlegmodel. Hij probeerde de kunstenaars inhoudelijk te overtuigen van de goede bedoelingen van zijn maatregelen. Maar wanneer hij op hardnekkig verzet stuitte schuwde hij machtsmiddelen niet. Veel componisten en muzikanten voelden zich echter toch teveel beknot en vreesden de Rode Terreur die onder Lenin was uitgebroken. Zij besloten het land te verlaten, waaronder Rachmaninov, Prokofjev, Koussevitzky en Medtner. Maar veel meer componisten besloten te blijven, soms gedreven door idealisme, soms ook omdat ze geen andere mogelijkheid hadden.

Socialistisch Realisme

Na de dood van Lenin in 1924, werd de macht in de Partij en het land langzamerhand door Josef Stalin naar zich toegetrokken, Rond 1932 had Stalin de macht definitief alleen in handen en kon als absoluut dictator heersen. Om het land goed op te bouwen had hij alle financiële en economische middelen nodig die hem ter beschikking stonden. Daarnaast nam hij de politieke hervorming naar de communistische heilstaat ferm ter hand. Ook de kunst diende zich daarnaar te voegen. Deze moest omgevormd worden tot voor iedereen begrijpelijke vormen en volledig ten dienste staan van de verheerlijking van het communisme. Daarin was, ook in de muziek, geen plaats voor moderne experimenten. Men ging over tot het Socialistisch Realisme. Voor de muziek betekende dit een heldere duidelijk tonaal georiënteerde stijl, met goed herkenbare melodieën. De composities moesten een strijdbaar communistisch sentiment uitdragen, liefst met gebruikmaking van folkloristische elementen om de massa van het volk er makkelijk bij te kunnen betrekken. De gematigde Lunartsjarsky werd in al 1929 aan de kant geschoven. De vooruitstrevende ASM raakte op de achtergrond ten koste van de RAPM. Er kwam in 1930 een Ministerie voor Cultuur en Propaganda. Deze voegde alle muzikale organisaties bij elkaar en vormde de Unie van Componisten. In eerste instantie waren componisten en musici blij met deze organisatie omdat het eindeloze geruzie tussen de vele instanties deed verstommen. Maar al gauw hield de Unie de leden in een ijzeren greep. Iedereen die zich niet hield aan de voorgeschreven regels werd beschuldigd van 'formalisme'. In de eerste jaren viel het nog redelijk mee. Een componist als Prokofjev keerde in 1933 zelfs terug naar de Sovjet-Unie omdat hij vond dat hij zich in zijn vaderland beter kon ontplooiën. Samen met Sjostakovitsj en Katsjaturjan werd hij één van de belangrijkste componisten van de vooroorlogse Sovjet-Unie. De vernietigende kritiek in 1936 in de Pravda op de opera Lady Macbeth van Mtensk van Sjostakovitsj, bewees definitief welke nieuwe wind er was gaan waaien. Vanaf dat moment waren ook componisten hun leven niet meer zeker. Er ontstond een sfeer van grote achterdocht waarin componisten en musici elkaar soms ondersteunden, maar veel vaker ten koste van collega's hun eigen

bestaan probeerden veilig te stellen. Invloedrijke componisten als Kabalevsky, Asafjev en Sjostakovitsj redden hun leven door zich volledig te conformeren. Anderen, als Zjiljajev en vermoedelijk Sollertinsky waren minder gelukkig en werden omgebracht. Mosolov bracht jaren in een werkkamp door. De Tweede Wereldoorlog verlichtte de situatie voor de componisten enigszins. Enerzijds hadden de machthebbers hun handen vol aan het oorlogsgeweld. Anderzijds stonden ook de musici achter het regime voor de bevrijding van hun land. Zij wendden hun talenten aan om de burgers te bemoedigen en een hart onder de riem te steken. In de tijd dat de Duitsers ver oprukten in de Sovjet-Unie, werden veel componisten via de componistenbond ver achter bezet gebied en front in veiligheid gebracht. In deze tijd ontstonden veel heldhaftige composities, vervuld van vaderlandsliefde en militaire pathos.

Decreet van Zjdanov

Maar al snel na de oorlog werden de knellende banden weer strak aangehaald. De componistenbond werd nog strakker centraal georganiseerd. Nieuwe leider van de bond werd Tichon Chrennikov, die deze tot het einde van de Sovjet-Unie zou leiden. De grootste naoorlogse klap kwam tijdens het componistencongres van 1948. De volkscommissaris van cultuur, Andrei Zjdanov, die daarvoor danig had huisgehouden onder schrijvers en acteurs, nam nu de componisten onder handen. Hij fulmineerde tegen het verder voortschrijdende formalisme in de muziek, ten koste van de ware patriottische toonkunst. Hij vaardigde een decreet uit waarin componisten werd opgedragen zich beter aan de door het regime en de componisten opgestelde regels te houden. Vooral de drie groten: Sjostakovitsj, Prokofjev en Katsjaturjan moesten het ontgelden. Maar ook onder de andere componisten was de angstcultuur ongeëvenaard groot. Voor Prokofjev werd de spanning uiteindelijk te groot. Zijn muziek werd overal verbannen en zijn vrouw werd zelfs beschuldigd en veroordeeld voor spionage. Hij stierf op 5 maart 1953, ziek en verbitterd.

Op dezelfde dag als Prokofjev overleed ook Stalin. Al heel snel begon er een andere en meer liberale wind te waaien in de Sovjet-Unie. Dat werd duidelijk na een artikel in de Pravda in november van dat jaar waarin kunstenaars werden opgeroepen te experimenteren met hun individuele talenten. Zeker toen de nieuwe leider Chrusjtsjov de macht definitief in handen had, werd de sfeer in de Sovjet-Unie meer ontspannen. Zo werd het decreet van Zjdanov in 1958 herroepen. Ook werd het mogelijk om culturele contacten met het Westen te maken. Voor het eerst sinds decennia kwamen de Russische componisten uit hun isolement en ontmoetten hun westerse collega's. Belangrijke musici als Gould, Bernstein, Nono en Boulez bezochten de Sovjet-Unie. Hoogtepunt was wel het bezoek van Stravinsky in 1962. Dit alles betekende overigens niet dat componisten de volledig de vrije hand kregen. Met een zekere regelmaat werden componisten nog steeds berispt om hun formalistische muziek.

Nieuwe repressie

Dat werd er na de val van Chrusjtsjov in 1964 niet beter op. Onder Brezjnev werd de componistenbond machtiger dan ooit en had, onder de paraplu van het ministerie van cultuur, het hele openbare muzikale leven in handen. Opnieuw werd componisten opgedragen zich te houden aan de stijl van het socialistisch realisme. Maar men had de vrijheid geproefd onder Chrusjtsjov. De contacten met het Westen bleven, zij het moeizaam bestaan. En in de Westerse wereld had men de muziek van Sovjet-componisten ontdekt. Werken van onder anderen Schnittke, Gubaidulina, Denisov en Ustvolskaja werden daar regelmatig uitgevoerd, in tegenstelling tot in eigen land. Een aantal van hen, en ook uitvoerende musici zoals de cellist Rostropovitsj, verlieten de Sovjet-Unie.

Al snel na de dood van Brezjnev trad opnieuw een culturele dooi in. Al in 1982 werden de eerste experimentele concerten van de doodgezwegen avant-garde uitgevoerd in de zaal van

het Moskouse conservatorium. De ontspanning kwam in een stroomverstelling toen in 1985 Gorbatsjov aantrad. De componistenbond verloor eindelijk haar macht, maar werd pas in 1995 definitief opgeheven. Er groeide een muzikale praktijk die bijna volledige culturele vrijheid genoot. Maar men verloor ook de voordelen van het communisme. Geld voor cultuur was in mindere mate. Waar componisten die in het gareel liepen, vroeger verzekerd waren van werk en inkomen, moest nu iedereen, behoudend of vooruitstrevend, op commerciële basis zijn plek in het muziekleven bevechten.

Fragmenten die Kees Wisse liet horen en zien tijdens de voordracht:

Aleksandr Mosolov *De IJzergieterij*

<https://www.youtube.com/watch?v=cQysf5UNSys>

Aleksander Kastalsky

<https://www.youtube.com/watch?v=DHXXsm5NBb4>

Sergej Prokofiev *Cantate voor de 20th verjaardag van de Oktober Revolutie*

<https://www.youtube.com/watch?v=7rIadsrxz5c&t=42s>

Aram Katchatourian *Gayanee*, Armeens ballet

<https://www.youtube.com/watch?v=s9jbn27wlew>

Alfred Schnittke, *Syphony No.2*

<http://youtube.com/watch?v=riQZaPMb6bM>

Reinbert de Leeuw over Galina Ustvol'skaya

https://www.youtube.com/watch?v=_HWG0wpzaDo

Symphony No. 4

https://www.youtube.com/watch?v=A__W8WI7gQQ